

Νέες μορφές κοινωνικής ανασφάλειας: Ορισμένες σκέψεις με αφορμή το κέντρο της Αθήνας του Ηλία Κικίλια, Κύριος Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών:

εισήγηση στην συζήτηση που διοργάνωσε η Ανοιχτή Πόλη, «Όψεις κοινωνικού αποκλεισμού στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας, υποβάθμιση, ρατσισμός, καταστολή των “χωρίς φωνή”», στο πλαίσιο του 13ου αντιρατσιστικού φεστιβάλ, 06.07.2008

Το θέμα της ομιλίας μου αφορά στα προβλήματα και τα αδιέξοδα που αντιμετωπίζει σήμερα η διατύπωση μιας εναλλακτικής πρότασης κοινωνικής παρέμβασης και πολιτικής με προοδευτικά (ή μη συντηρητικά) χαρακτηριστικά. Θα υποστηρίξω ότι ο κύριος λόγος για το φαινόμενο αυτό αποτελεί το γεγονός ότι οι μηχανισμοί καταστολής και ελέγχου της συμπεριφοράς εισέρχονται απροκάλυπτα στο πεδίο του κοινωνικού κράτους και νομιμοποιούνται ως συστατικό στοιχείο της κοινωνικής προστασίας και πολιτικής. Με άλλα λόγια, οι μηχανισμοί αλληλεγγύης εμπεριέχουν δυνητικά αλλά ρητά και ορατά την καταστολή και τον έλεγχο της συμπεριφοράς ως πρωτογενείς παράγοντες της κοινωνικής πολιτικής. Το πλαίσιο αυτό επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο αφενός από το γεγονός ότι η φύση και ο χαρακτήρας του κοινωνικού αποκλεισμού σήμερα συνεπάγεται ανυπέρβλητες δυσκολίες ως προς την κινητοποίηση και την αντιπροσώπευση των ίδιων των αποκλεισμένων και αφετέρου από τα αδιέξοδα της κοινωνικής έρευνας που συντελούν σε αυτό το έλλειμμα αντιπροσώπευσης.

Η Κοινωνική Συνοχή στην Νεοελληνική Κοινωνία

Το πρώτο θέμα που θα θίξω αφορά την φύση και τον χαρακτήρα της κοινωνικής συνοχής στην νεοελληνική κοινωνία.

Μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, η αθηναϊκή κοινωνία δημιουργούσε την εντύπωση περιορισμένης κοινωνικής διαίρεσης. Το βασικό συστατικό της ιδιόμορφης κοινωνικής συνοχής ελληνικού τύπου οφείλεται στην προσδοκία αλλά και την πραγμάτωση της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και τη διάχυτη αισιοδοξία που δημιουργούσε το φαινόμενο αυτό. Οι συνιστώσες είναι λίγο – πολύ γνωστές:

- (1) Εκτεταμένη μικροϊδιοκτησία με κέντρο την οικογένεια
- (2) Ιδεολογία της ενιαίας εθνο-θρησκευτικής κοινότητας με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά
- (3) Πελατειακό Κράτος, δημόσια εργοδοσία, Νομιμοποιήσεις καταπατήσεων και αυθαιρεσιών, Εκτεταμένη φοροδιαφυγή και εισφοροδιαφυγή που ευνοείται από την άτυπη οργάνωση των μικροεπιχειρήσεων και αντισταθμίζει τις επιπτώσεις της έμμεσης φορολογίας, Κρατικές επιδοτήσεις που στην ουσία έχουν τον χαρακτήρα κοινωνικής πολιτικής αφού αφορούν την συντήρηση της οικογενειακής σταθερότητας, και τέλος
- (4) Πληθώρα μικρο-προνομίων και παροχών με βάση τις συντεχνιακές πρακτικές που από τη μια μεριά εκτονώνουν την δυσαρέσκεια και από την άλλη μετατοπίζουν την κοινωνική διαμάχη στο επίπεδο του συντεχνιακού ανταγωνισμού (Γιατί αυτοί και όχι εμείς).

Το ιδιότυπο σύστημα αυτό κοινωνικής συνοχής λειτούργησε αρκετά ικανοποιητικά για αρκετά χρόνια, αλλά τις τελευταίες 2-3 δεκαετίες έχει εισέλθει σε φάση

επιταχυνόμενης παρακμής. Η κοινωνική κινητικότητα των χαμηλών και μεσαίων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας έχει μειωθεί σημαντικά, η οικογενειακή αλληλεγγύη χάνει την υλική της βάση (την οικονομική απόδοση της μικροιδιοκτησίας), η δημόσια εργοδοσία περιορίζεται, η ανώτατη εκπαίδευση δεν εγγυάται την εξασφάλιση του παρελθόντος.

Στο πλαίσιο αυτό, το τεράστιο - για τα πληθυσμιακά δεδομένα της χώρας - μεταναστευτικό κύμα δεν αποτελεί αίτιο της παρακμής αλλά φαίνεται να επιταχύνει τις ήδη δρομολογημένες διαδικασίες κοινωνικής πόλωσης, κυρίως για τα ανασφαλή πλέον μικρομεσαία στρώματα. Η διάχυση των μεταναστών σε όλο σχεδόν το εύρος του αστικού χώρου των στρωμάτων αυτών, δημιουργεί μια αίσθηση παγίδευσης στα στρώματα αυτά σε ένα κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο αισθάνονται ότι δεν ανήκουν και στο οποίο βλέπουν να ωθούνται ολοένα και περισσότερο καθώς απομακρύνονται οι κοινωνικές βεβαιότητες της προηγούμενης περιόδου. Στις συνθήκες αυτές είναι ευνόητο ότι το νέο «πολύ-πολιτισμικό» περιβάλλον αντιμετωπίζεται ως κίνδυνος απώλειας μιας ταυτότητας που ήταν συνώνυμη με ευκαιρίες κοινωνικής ανόδου. Με άλλα λόγια, ο ΑΛΛΟΣ είναι η προσωποποίηση της δικής τους ανασφαλούς θέσης και της προοπτικής για περαιτέρω κοινωνική υποβάθμιση. Αυτό και μόνο είναι ικανό να ερμηνεύσει σε μεγάλο βαθμό την ξеноφοβία - και ενδεχομένως τον ρατσισμό - που είναι ιδιαίτερα υψηλή μεταξύ των ανέργων, των ηλικιωμένων και των στρωμάτων με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο.

Στο πλαίσιο αυτό, μια σειρά από άλλοι κίνδυνοι επιτείνουν την μεταβολή της αντίληψης για την κοινωνική ασφάλεια: φυσικές και περιβαλλοντικές καταστροφές, τεχνολογικά ατυχήματα και εγκληματικότητα στις πόλεις. Υπό το πρίσμα αυτό, η κοινωνική προστασία αρχίζει να σχετίζεται και πάλι με την ατομική ακεραιότητα και κατά συνέπεια η αντιμετώπιση των απειλών αυτών μερικές φορές παραπέμπουν περισσότερο στα εργαλεία του κράτους - προστάτη παρά στο κοινωνικό κράτος. Με τον τρόπο αυτό, φαίνεται ότι οι αμιγείς μηχανισμοί καταστολής εισέρχονται απροκάλυπτα στο πεδίο του κοινωνικού κράτους και νομιμοποιούνται ως συστατικό στοιχείο της κοινωνικής προστασίας και πολιτικής. Με άλλα λόγια, οι μηχανισμοί αλληλεγγύης εμπεριέχουν δυνητικά αλλά ρητά και ορατά την καταστολή ως πρωτογενή παράγοντα κοινωνικής πολιτικής.

Οι Κοινωνικά Αποκλεισμένοι: Από τους πληθυσμούς στις καταστάσεις

Το κράτος πρόνοιας ιστορικά χρησιμοποίησε τρία εργαλεία: πληθυσμούς-στόχους, ένα σύνολο κανόνων, υπηρεσιών και παροχών προσαρμοσμένων σε αυτούς και ομάδες ειδικευμένων κρατικών λειτουργιών. Στο πλαίσιο αυτό αρχικά εντοπιζόνταν ένας πληθυσμός-στόχος (ανάπηροι, άνεργοι, μονογονεϊκές οικογένειες, κλπ). Στη συνέχεια ο πληθυσμός αυτός μελετούνταν στατιστικά, νομικά, διοικητικά κλπ., θεσμοθετούνταν οι ενέργειες και οι κρατικοί λειτουργοί εφαρμόζαν το σύστημα.

Το σύστημα αυτό, που ήταν για πολύ καιρό ικανοποιητικό, δεν είναι πλέον ικανό να χειριστεί τα σημερινά προβλήματα. Ο κύριος λόγος είναι ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων κοινωνικού αποκλεισμού δεν υφίστανται οι ομάδες και οι πληθυσμοί με την παραδοσιακή έννοια της κοινωνικής πολιτικής γιατί τα «αντικειμενικά» χαρακτηριστικά (γεωγραφική κατανομή, ηλικία, φύλο, εκπαίδευση, εθνικότητα κλπ.) δεν μπορούν πλέον να διαχωριστούν από τα πιο άμεσα βιογραφικά δεδομένα (επαγγελματική διαδρομή, εξέλιξη της οικογενειακής δομής, προσωπικο-ψυχολογικό ιστορικό, κλπ.)

Τα αδιέξοδα της σύγχρονης έρευνας υποδεικνύουν ότι πρόκειται για ατομικές καταστάσεις, προσωπικές και εξατομικευμένες και όχι ομαδικές ή πληθυσμιακές διαδρομές τις οποίες να μπορούμε να περιγράψουμε ώστε να κατανοήσουμε την

ουσία των φαινομένων του κοινωνικού αποκλεισμού. Γενικότερα από όλα σχεδόν τα φαινόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού παίρνουμε το ίδιο μάθημα: η κλασική στατιστική προσέγγιση είναι ανεπαρκής για την κατανόησή τους. Αν και διαθέτουμε ένα αυξανόμενο μέγεθος πληροφοριών που κάνουν τα άτομα πιο κατανοητά, η κοινωνία στο σύνολό της εμφανίζεται περισσότερο αδιαφανής. Με άλλα λόγια, δεν χρησιμεύει και πολύ να μετράμε τους αποκλεισμένους.

Το ίδιο φαινόμενο από την άλλη πλευρά έχει την εξής επίπτωση: το γεγονός ότι αποτελούν ένα άθροισμα ατομικών διαδρομών συνεπάγεται σημαντικές αν όχι ανυπερέβλητες δυσκολίες ως προς την κινητοποίηση και την αντιπροσώπευσή τους. Οι σύγχρονοι αποκλεισμένοι δεν αποτελούν μια κοινωνική δύναμη που μπορεί να κινητοποιηθεί, ούτε και τους νέους προλετάριους της κοινωνίας της ανεργίας. Δεν έχουν, για να το πούμε ξεκάθαρα, κοινά συμφέροντα. Δεν αποτελούν μια «τάξη» αλλά μια «μη-τάξη». Ο αποκλεισμός δεν είναι μια διαδικασία που προκύπτει σε σύνθεση αντιπροσωπευτικών χαρακτηριστικών ενός λίγο πολύ ομοιογενούς συνόλου, αλλά μια διαδικασία αποσύνθεσης του κοινωνικού πεδίου. Για το λόγο αυτό οι αποκλεισμένοι είναι κατά κάποιον τρόπο «μη αντιπροσωπεύσιμοι». Για παράδειγμα, όλες οι προσπάθειες να αποτελέσουν τα εκατομμύρια άνεργοι μια οργανωμένη κοινωνικά δύναμη (συνδικάτα ανέργων) έχουν αποτύχει. Η παραδοσιακή αντίληψη της αντιπροσώπευσης συνίσταται στο να προκύψει από την κοινωνική δομή ένα πολιτικό όργανο. Η δυσκολία ερμηνείας των φαινομένων του κοινωνικού αποκλεισμού αποτελεί μια άλλη πλευρά του ελλείμματος αντιπροσώπευσης.

Αν λοιπόν η αποτελεσματικότητα της κοινωνικής πολιτικής απαιτεί την θεώρηση του ατόμου στην ιδιαιτερότητά του, δηλαδή την εξατομικευμένη προσέγγιση κάθε περίπτωσης, δεν υπάρχει ο κίνδυνος να μεταμορφωθεί το κοινωνικό κράτος σε ένα μηχανισμό διαχείρισης και ελέγχου της συμπεριφοράς; Αυτό είναι ένα αναπόφευκτο ερώτημα, και παρά το γεγονός ότι ήδη από τη δεκαετία του 1960 το κράτος πρόνοιας κατηγορείται για κατασταλτικές προθέσεις, το πρόβλημα σήμερα τίθεται πραγματικά.

Αυτή η εξέλιξη σήμερα είναι ξεκάθαρη, σε προσπάθειες που συνδέουν πχ. τα επιδόματα σε φτωχές οικογένειες με την υποχρέωση συμμετοχής των παιδιών στην εκπαίδευση, σε επιδόματα που ενισχύονται αν οι γονείς παντρευτούν και σταματούν αν αποκτήσουν και άλλα εξώγαμα παιδιά, σε επιδόματα που κόβονται από τοξικομανείς που αρνούνται να ενταχθούν σε κάποιο πρόγραμμα απεξάρτησης, ή σε μητέρες που δεν θηλάζουν τα μωρά τους. Μερικά παραδείγματα ακόμη: ο καπνιστής θα κληθεί να επιλέξει ανάμεσα στο πάθος του και την στην ισότιμη πρόσβαση στην περίθαλψη, και μαζί με τον πότη θα κληθούν να καταβάλουν υψηλότερες κοινωνικές εισφορές. Όσο περισσότερο ευδιάκριτο γίνεται το κοινωνικό κόστος της ατομικής συμπεριφοράς, τόσο λιγότερο η αλληλεγγύη και η ελευθερία θα συμβαδίζουν.

Το θέμα αυτό δεν περιορίζεται μόνο στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής αλλά αφορά ενδεχομένως ένα συνολικό μετασχηματισμό της σχέσης ανάμεσα στα άτομα και τους κοινωνικούς θεσμούς, πχ. στη δικαιοσύνη. Σύμφωνα με ορισμένους νομικούς, η άσκηση της ποινικής δικαιοσύνης βρίσκεται σε φάση πλήρους μεταβολής, λόγω της σταδιακής μετάβασης από την παραβατικότητα-πράξη στην παραβατικότητα-συμπεριφορά. Κατά τον τρόπο αυτό, η ποινική δικαιοσύνη παίρνει, όπως και η κοινωνική πολιτική, μια διάσταση κηδεμονίας, αφού ολοένα και περισσότερο αποφαίνεται για το ίδιο το άτομο πέρα από τη νομική του υπόσταση, και οι ποινές εξατομικεύονται. Έτσι το επάγγελμα του δικαστή προσεγγίζει το επάγγελμα του κοινωνικού λειτουργού, ή το αντίστροφο.